

Muszatics Péter

KELET-KÖZÉP – EURÓPAI VÁROSPORTRÉK III.

VILNIUS: A TÁVOLI VIDÉK

Vilnius repülőtere kétarcú: a kifutópályák felől modern, legyezőszerű üvegfalait mutatja, a város felől pedig régi homlokzatát. A folyosókon és várócsarnokokon áthaladva, ugyanazon az épületen belül mintha időutazás résztvevőivé válnánk: hirtelen egy százéves vasútállomásra emlékeztető, cirádás, babérkoszorúkkal, szobrokkal díszített előtérben találjuk magunkat. Innen kilépve oszlopokon nyugvó szocreál homlokzat tűnik elő, a klasszikus építészet provinciális, szovjet-orosz másolata, timpanonjáról éppen csak a Szovjetunió címere hiányzik – ezt a litvánok az 1990-es évek elején, a függetlenség elnyerésekor távolították el.

A szállodát, melyben laktam, amerikaiak építették. Miután megérkeztem, kényelmes, steril mikrovilágában Tomas Venclova és Czesław Miłosz: két helyi szerző könyveit olvastam sokáig elalvás előtt. Egyikük litván, másikuk lengyel nyelven írt, mindketten Amerikába emigráltak, Venclova a Yale, az 1981-ben Nobel-díjat kapott Miłosz a Berkeley professzora lett. Írásaikból ellentmondásos és nehezen kibogozható – azaz tipikus közép-európai – várostörténet bontakozik ki. „Milyen igazságtalanság: egy párizsinak nem kell minduntalan a semmiből előhívnia városát” – írja Miłosz. „Nekem viszont, ahányszor csak gondolataimban felidézem az utcákat, ahol az életem legfontosabb időszakát eltöltöttem, gyakorlatias műfajt kell kitalálnom, tömörítésekre kényszerülök.”

Vilnius belvárosában az európai klasszicizmus (az igazi, nem a sztálini imitáció) és a barokk birkózik a tereken és az utcákon. Olyan ez, mint amikor Dél-Amerikában az őserdő buja növényzete közül hirtelen és váratlanul pompás kolostorok és katedrálisok bukkannak elő. A litvánok évszázadokig éltek az erdők és a robosztus szent tölgyek védelmében, a pogány papok a 14. század végén oltották el az örök tüzet. Szentélyük helyén, a litván uralkodók várának lábánál finom arányú katedrális és kerek, robosztus harangtorony áll. A nagyfejedelemség későn katolizált – uralkodójuk, Jogaila – lengyelesen Jagiełło –, 1386-ban az új, nyugati keresztény hit mellé megkapta Hedvig magyar és lengyel királynőt – lengyelesen Jadwigát – és a lengyel királyi trónt is. Hatalmas államszövetség jött így létre, melynek uralkodóit évszázadokig a Jagiełłók adták. Az örök tűz kialudt, a lengyel–litván államszövetség megszületett, és ez megszabta Közép- és Kelet-Európa óriási területeinek sorsát.

Az uralkodókat sokáig a Litván Nagyfejedelemség adta, de a Lengyel Királyság volt az erősebb partner. Az évszázadok során a litván nemesség ellengyelesedett: a Radviláklánból így lettek a hatalmas Radziwiłłek (akik később német-római birodalmi hercegi címet kaptak), a Čartoriskiaiokból a Czartoryskik (akiknek pompás krakkói palotájában Leonardo képét őrzik), az Ostrogiškiesekből az Ostrogskik, megannyi gróf és herceg,

mérhetetlen porosz, livóniai, kurföldi, rutén, litván és lengyel földbirtok, kastély és kincs urai. A lengyel–litván *szlachta*hoz, a kiterjedt nemességhez tartoztak a Gelgaudiškisok, lengyelesen a Gielgudyszkik is – a család egyik tagja Londonba emigrált, fia, aki már ott született, John Gielgud néven lett brit színész. A Pilsüdaiból származó litván család, a Piłsudskiak egyik kései leszármazottja, a Vilnius közelében született Józef pedig, meggyőződéses lengyel hazafiként, az I. világháború után újjáalkotta a független Lengyelországot.

Közép-Európa birodalmainak összeomlásakor lett újra független Litvánia is. Vilniust – lengyelül Wilnót –, az ősi fővárost azonban a Lenint legyőző és a Vörös Hadsereget kelet felé űző Piłsudski nem adta Litvániának: az 1939-ig a Lengyel Köztársaság egyik városa volt. Amikor a náci–szovjet egyezmény titkos záradéka életbe lépett, és Sztálin csapatai megszállták Lengyelország keleti részét, a diktátor tüntető gesztussal Litvániának ajándékozta Vilniust – hogy aztán néhány hónappal később, 1940-ben az egész országot bekebelezze a Szovjetunióba. A várost ekkor kilencven százalékban lengyel anyanyelvűek és zsidók lakták. Észak Jeruzsálemében, ahogy akkoriban nevezték, nemcsak litván, hanem héber nyelvűjítők is alkottak – a ma Izraelben használatos újhéber részben Vilniusban született meg. De a jiddis nyelvű európai zsidó kultúra egyik legfontosabb központja is itt volt a II. világháborúig, amely a zsidó közösség számára a teljes pusztulást, míg a lengyelül beszélők számára a kitelepítést és lakosságcserét hozta magával.

A világtól elzárt Litvánia a katolicizmuson és a lengyel kultúrán keresztül kapcsolódott a Nyugathoz, miközben a Kelet: az óriási, védhetetlen síkságok felől támadó tatárok, a kijevi és moszkvai nagyfejedelmek, később az orosz cárok folyamatosan fenyegették a létét. A nagyfejedelemség határai cseppfolyósak voltak: a szinte mitikus *Lithuania propria*, a nagy, az igazi Litvánia – végtelen, mocsaras, később belorusznak és ukránnak nevezett területeket is magában foglalt – bizonyos időszakokban a régió legnagyobb és legerősebb állama volt, melynek csapatai Moszkvát is ostromolták. Végül az oroszok győztek – lépésről lépésre bekebeleztek sokszázezer négyzetkilométert a Balti-tengertől a Fekete-tengerig. Oroszország a Föld legnagyobb területű állama lett, Litvánia pedig kis, megszállt földdarabbá silányult. A történelem csak utólag visszatekintve tűnik logikusnak.

Oroszország felemelkedése megpecsételte a lengyel–litván államszövetség sorsát: a cárok a 18. század végén a két német állammal, Poroszországgal és Ausztriával több lépésben felosztották egymás közt a területeit. A lengyel nép szenvedéseivel úgy-ahogy foglalkozott a Nyugat – forradalmárai és költői a 19. században folyamatosan ébrentartották az érdeklődést –, Litvánia viszont eltűnt Kelet-Európa sötétjében. Amikor az ország 1918-ban ismét önálló lett, megváltozott világban találta magát. A nemzeti eszme árja mindent elborított – a két egykori szövetséges, az immár független Lengyelország és a független Litvánia között még diplomáciai kapcsolat sem volt.

Czesław Miłosz (litvánul Milošas), akinek meghatározó gyermekévei éppen erre az időszakra estek, tartózkodott attól, hogy lengyelnek vagy litvánnak tartsa magát. Lengyel nyelvű költő volt, aki kelet-európaiként definiálta magát, aminek egyik fő jellemzője a forma – a „külső és belső forma” – hiánya. „Erényei: szellemi mohóság, szenvedélyes vitakészség, érzék az irónia iránt, érzelmi frissesség, térbeli, azaz geográfiai gondolko-

dás; mindez alapvető hibájából fakad: mindvégig kamaszosan éretlen marad, a belső káros hirtelen dagálya vagy apálya irányítja. De forma csak stabil társadalomban alakulhat ki” – írja. Cseppfolyós határok között élő cseppfolyós társadalmak erre nem képesek, állampolgáraikat szinte feldolgozhatatlan mennyiségű inger, élmény, választás és kényszer dagályának és apályának hullámai dobálják. Miłosz nem a nemzetben (és különösen nem a nacionalizmusban) hitt, hanem – mint Simone Weil – a meggyökerezettségben. A mindent békésen magában foglaló országban.

Akárcsak Adam Mickiewicz (litvánul Adomas Mickevičius), aki a mai Belorussziához tartozó lengyel–litván város, Nowogródek mellett született, majd a közeli Wilnóban-Vilniusban tanult. A lengyelül írt eposz, a *Pan Tadeusz* elején így kiált föl: „Litvánia! Szép hazám! Egészség vagy, élet! / Csak az tudja, mennyit érsz, ki elvesztett téged. / Gyönyörűséged teljes pompájában látlak, / ím megénekellek, úgy sóvárgok utánad” (Rónay György fordítása). Az elveszett országra a lengyelek és litvánok legnagyobb bárdja 1833-ban, emigránsként emlékezett vissza, hasonlóan, mint költeményeiben és esszéiben 20. századi költőtársa, Miłosz – előbbi Párizsban, utóbbi Kaliforniában. A politika és az irodalom hullámverései évszázadról évszázadra hasonló dinamikával dobálják a régió krónikáit.

A lengyel Szent Stanisław és a magyar Szent László tiszteletére emelt katedrális előtt, a felhők közül kibukkanó, majd gyorsan eltűnő fakó napsütésben a harangtornyot próbálom szemügyre venni. Idős, kopott ruhás, elszánt arcú férfi szólít meg, orosz, mondja, akit a litvánok most üldöznek. Begyakorolt, sematikus angol mondatai mögött hallani vélem a számítást, a száanalom felkeltésének célzatosságát. A szovjet időszakban a katedrális üresen állt, majd galériaként működött. Nyugodt csendjében és a csodálatosan helyreállított Szent Kázmér-kápolna fehér domborművei között – az ország védőszentjének hamvai 1989-ben tértek vissza az újra megszentelt falak közé – abszurd kitérőnek tűnnek ezek az évtizedek. A katedrális mellett álló reneszánsz nagyfejedelmi kastély rekonstrukció, a 21. század első éveiben építették újjá. Az eredeti, 15. századi épület már a 17. században romos volt, később köveinek nagy részét széthordták – az orosz cárok a Litván Nagyfejedelemiség emlékezetét változatos módon próbálták eltüntetni. A kastély megmaradt falait – nomen est omen – Abraham Schlossberg zsidó kereskedő 1800 körül beépítette saját házába. Helyén később, megszállóktól függően, orosz vagy német katonai létesítmények voltak, a 20. század második felében pedig a szovjet úttörők háza. Bár sokan – köztük történészek – ellenezték az újjáépítést (arra hivatkoztak, hogy sok valódi történelmi épület borzalmas állapotban van, inkább ezek felújítására kéne pénz tálldozni), Litvánia régi-új szimbóluma felépült. Fölötte a téglákkal kipótoltt ősi Gediminas-tornyon büszkén lobog a litván zászló.

A Pilies gatvé (azaz a Vár utca) a hófehér katedrális és az egyszerű, dórószlopos Városházát köti össze, amely egy legyezőszerűen kiszélesedő teret ural. Bejáratánál a város, Litvánia és a NATO zászlója lobog. A falon sokatmondó sorokat olvashatunk egy emléktáblán: „Akik Litvániára ellenséggként tekintenek, az Amerikai Egyesült Államokkal találják szemben magukat.” A látványos és döbbenetes vilniusi KGB-múzeum – a tallinni és a rigai megszállás-múzeumokhoz, a varsói felkelés múzeumához és a budapesti Ter-

ror Házához hasonlóan – azok számára is érthetővé teszi George W. Bush fenti, 2002-es szavait, akik nem sokat tudnak arról, mi zajlott a Szovjetunió által megszállt országokban. Litvániában, Lettországból és Észtországból 1945 után – miután a teljes tisztikart, a minisztériumok dolgozóit, az értelmiségiek nagy részét, sőt egy lista tanúsága szerint még a bélyeggyűjtőket is Oroszország távoli, keleti területeire deportálták – fegyveres szabadságharc folyt a megszállók ellen. Az erdők védelmében folytatott többéves küzdelem a birodalom hermetikusan lezárt határai mögött kudarcot vallott. Litvánok és más baltiak tízezrei tűntek el csendben Szibéria végtelenjében. A függetlenség itt mindig csalóka ábránd volt – a Városháza előtt a nyugati katonai szövetség zászlaja és az amerikai elnök szavai a valósággá vált álomnak adnak nyomatékokot.

A Pilies gatvéről nyílik az egyetem egyik bejárata. Az Alma Mater Vilnensist a magyar Báthory István, az egyik legjelentősebb lengyel–litván uralkodó alapította a 16. század végén. Itt tanult Adam Mickiewicz, később Miłosz is. Az egyetem zezugos belső udvaraiban, gótikus, reneszánsz, barokk és klasszicista épületei között könnyen el lehet veszni. A közeli Mickiewicz-múzeumban, a költő tárgyai között a közös múlt, egy azóta elpusztult, de a 19. századig változatlan törvények szerint élő ország képe bontakozik ki, éppúgy, mint a városi képtárban, a mindennapi életet ábrázoló festmények között. Alkotóik nagy része lengyelül beszélt, de litvánnak – pontosabban a Litván Nagyfejedelemség polgárának – tartotta magát, mint Mickiewicz. Műveit – így a pogány litván folklórból táplálkozó vad és formátlan színdarabot, az *Ősöket* – is ez a vidék inspirálta. Neki és kortársainak a litván és a lengyel kultúra együttélése természetes volt. Czesław Miłosz, már amerikai emigránsként, magát a litván–lengyel államalakulat „utolsó polgáraként” határozta meg. Az ő számára, nehezen megfogalmazható gondolatok és érzelmek síkján, túl nemzeteken, aktuális határokon és politikai szólamokon, ez volt az igazi Lengyelország, a *Polonia propria*. Az önmeghatározás szabadságát többen elvitták az írótól – írásai és nyilatkozatai a 20. század folyamán mind Lengyelországban, mind Litvániában viták középpontjába kerültek.

A város egyetlen megmaradt kapuját, az Aušros Vartait – lengyelül Ostra Bramát, azaz a szépnevű Hajnal kaput – és tölgyfalpra festett Szűz Mária-képét Mickiewicz is megénekelte. Az ikon csodatévő erejében százezrek hittek és hisznek, máig sok lengyel és litván lakásban függ a másolata – a lengyeleknél az elveszett város, a Wilno iránti nosztalgia vegyül a vallásos érzések közé. De nem volt visszaút. A nemzeti hovatartozás görcsös és egyetlen hatalmi játékká vált, amely a 20. században városok és vidékek hovatartozásáról döntött. Kompromisszumok és kivételek nem voltak.

Vilnius nemcsak a litván és a nála tízszer népesebb lengyel, hanem a belorusz nemzet egyik legfontosabb városa is. A lengyel egyfajta dialektusát beszélő Vilnius környéki parasztok, amikor nemzetiségükről kérdezték őket, vállvonogatva, mint Miłosz írja, katolikusnak vagy pravoszlávnak mondták magukat – utóbbiakból lettek a 20. század elején a beloruszok, ábécéjük és nyelvtanuk is ekkoriban alakult ki. A gyéren lakott síkságokon, Nyugat és Kelet határán valóban cseppfolyósak voltak a határok. A nemzetiség sokszor tudatos választás volt. Vagy szovjet, litván, esetleg lengyel hivatalnokok döntöttek róla.

A belváros egy szűk utcájában véletlenül fedeztem fel Mikalojus Čiurlionis (lengyelül Mikołaj Czurlanis) házát. Nem volt nyitva, mert éppen egy kiállítást rendeztek be, de a múzeum igazgatója – vékony, szakállas öregúr – megengedte, hogy körülnézzek. Nem sokat tudtam erről a furcsa zenész-festő-filozófusról, így a találkozás spontán volt és nagyon megérintett. Miközben egy szimfonikus költeménye szólt, döbbenet néztem a részben falnak támasztott, részben a raktárból előhozott nagy vásznakat. A képszonáták – így nevezte őket: évszak-szonátákat, piramis- és csillagszonátát, sőt fűgát is festett – William Blake-re emlékeztetnek. A zene átfolyik a képekre. A képek mintha hangokat jelenítenének meg, a zene pedig tájakat. Szakállas, szuggesztív vezetőm szerint pontosan ez volt Čiurlionis célja.

Blake mellett talán csak Csontváry Kosztka Tivadarra hasonlít Čiurlionis, akit a szakállas úr jól ismer, a nevét pontosan mondja. Én szégyenkezve próbálgatom a litván név kiejtését. Csontváry és Čiurlionis: rímelnék is egymásra. Nagyjából egyszerre éltek, a 19–20. század fordulóján. Nagy műveiket mindketten ugyanakkor, lényegében 1900 és 1909 között alkották. Nem valószínű, hogy a magyar és a litván festő ismerte egymást. Két tökéletesen egyéni, mégis rokon életút. A teremtés és az élet misztériuma, szabadon és gazdagon, az örültség tiszta elmék képzeletéből. Čiurlionis Varsóban tanult, itt is halt meg, lengyel anyanyelvű volt – mint a litván felső- és középosztálybeliek többsége –, de fiatal korában megtanult litvánul és büszkén vallotta litvánnak magát. Ez a hazáján – úgy is mondhatnám: hazáin – kívül méltatlanul alig ismert művész szülőföldje gazdag forrásaiból merített. Szimbólumai egyetemesek, ősi és modern, nyugati és keleti katartikus szintézisét jelenítik meg.

Litvánia sok közép-európai országtól eltérően nem provinciálisnak, hanem vidékiesnek tűnik. Valami megmaradt itt régről, ami Európa legtöbb országában már eltűnt. A litvánok a nyelvészek szerint az indoeurópai nyelvcsalád legrégebbi élő nyelvét beszélik, amely – annak ellenére, hogy a 19. század folyamán modernizálták, a nyelvújítók új betűket alkottak és számos idegen hatás érte – sokban hasonlít a szanszkritra. A litvánt nem a városokban, hanem vidéken beszélték, ez elrejtette, de meg is óvta évszázadokig. A szanszkrit hasonlósága és az ezeréves, mélygyökerű tölgyek, az *ažuolasok* mítosza persze lehet, hogy illúzió. Közép-Európában a források tisztaságát mindig gondosan ellenőrizni kell. Az igazi múlt helyett sokszor gyanútlanul giccses pótszerekkel és hamisítványokkal találjuk szembe magunkat. Nincsenek romlatlan és ártatlan országok. Mégis, ez a sokáig elzárt, az európai központoktól távoli vidék, ahol 1800 és 2000 között nem kétszáz, hanem legalább hatszáz évnyi litván és lengyel történelem játszódott le sűrítve és szétbogozhatatlanul, mintha igazi lenne. Sőt a tündéri nevű Neris folyó partján, vagy a Miłosz által megénekelte Issa völgyében, a roskadozó gyümölcsfák között sétálva és a védett tölgyek árnyékában gombászva, néha, egy-egy pillanatra eltűnik a történelem terhe.

Az ezred törzskara Vilmos császár képe alatt; ülő sor jobbról a második Beniczek József ezredes, mellette Zagróczy Dezső őrnagy, majd Király Árpád, Csikszentsimon, 1917. május 19.

Tiszti fedezék a Hargitán, 1918. január 17.